

נוכחות האב במשפחה חשיבות הקשר בין אב ובנו המתבגר

מיכה בלזר

נושא חשיבות דמות האב במשפחה צובר התעניינות הולכת וגוברת בעשרות השנים האחרונות. מאמר זה עוסק בהשבת האב אל חיק המשפחה. בפתח הדברים יש לציין כי רוב המחקרים העוסקים בהורות בוחנים את סוגיית האימהות ואת הקשר אם-תינוק, ואילו העיסוק באב כדמות הורית ייחודית בספרות הפסיכואנליטית והמחקרית מועט באופן יחסי.

מהי החשיבות הייחודית של דמות האב במשפחה? האם הוא משמש כמו אם נוספת או שיש לו תפקיד ייחודי? במאמר זה אעסוק בעיקר בחשיבות הייחודית של דמות האב בקרב בניו המתבגרים ובחשיבות הגדרת תפקידו האבהי לו עצמו. כן אתייחס למשמעויות הפרקטיות הנובעות מהגדרה מחודשת זו עבור מוסדות חינוך ורווחה. יש מקום להאריך גם בנוגע ליחסים בין אבות ובנותיהם אך נושא זה דורש מאמר נפרד בפני עצמו.

קינדלון ותומפסון, בספרם "לגדל בן" (2001/1999), כותבים:

מעטים הם הדברים המביאים גבר לדמעות. הוא יכול לדבר על נישואין שכשלו, על ילדים מטרידים, על אכזבות בקריירה, על החלטות הרסניות בעסקים ועל כאבים פיזיים – בעיניים יבשות. כשגבר בוכה בזמן טיפול, הסיבה היא בדרך כלל אביו. האב יכול להיות שנוא או נערץ, חי או מת. הסיפור יכול להיות על היעדרותו של האב, על נוכחותו הכואבת או על מגבלות של רוח ורגש. המלה אהבה מופיעה לעתים נדירות בסיפורים שגברים מספרים, אך עליה נסובים כל הסיפורים. אבות ובנים הם שחקנים בסיפור על אהבה ללא גמול – סיפור המסופר בכמיהה, בכעס, בעצב ובבושה [...] יהיה האב בלתי אפשרי ככל שיהיה, במעמקי הווייתו רוצה הבן לאהוב את אביו ולהיות מוכר ואהוב על ידי אביו (עמ' 101–102).

במשפט האחרון "במעמקי הווייתו רוצה הבן לאהוב את אביו ולהיות מוכר ואהוב על ידי אביו" מתבטא בבהירות המסר המרכזי שברצוני לדון בו: בן זקוק לאביו, בייחוד בגיל ההתבגרות, וזאת בניגוד למחשבה המקובלת כי הבן זקוק לניתוק.

נוכחותו המועטה של האב בספרות הפסיכואנליטית

וויניקוט (1965) וכולבי (1969, 1973) רואים את תפקיד האב בגיל הינקות של בנו כמטפל נוסף (Care giver) בלבד וללא תפקיד ייחודי. רק בתחילת שנות השבעים דיבר וויניקוט (1971) על תפקיד מסוים וייחודי שיש לאב, תפקיד המקבל ביטוי בגיל ההתבגרות של בנו. לתפקיד זה אתייחס בהמשך, אולם גם לפי וויניקוט אין לאב תפקיד ייחודי לפני כן.

מלאני קליין (1946) ומרגרט מאהלר (1975) רואות את האב כמשמעותי בהוצאת התינוק מהסימביוזה שלו עם האם. הן מדברות על איחוד נפלא ומדהים הקיים בין האם והתינוק, איחוד שיש לו תפקיד חשוב ביצירת היקשרות (Attachment) חיובית. ברם היקשרות זו עלולה להפוך לסימביוזה המאיימת על היכולת של התינוק להמשיך להתפתח וליצור נפרדות (Separation). לדידן, האב הוא דמות נוספת חיצונית המאפשרת לתינוק לצאת מהסימביוזה הזו ולהתחיל ליצור מעט עצמאות משל עצמו. האב ממלא תפקיד זה הן בעצם נוכחותו כצלע שלישית מול התינוק הן, לדברי קליין (1946), בעצם היחסים הזוגיים עם האם, היוצרים מעט הפרדה בין תפקיד האישה כאם ובין היותה בת זוג. כך תורם הגבר ליצירת מרווח מסוים במטען הזה של יחסי אם-תינוק ומאפשר סוג של נפרדות החשובה להמשך התפתחות התינוק. אצל מלאני קליין (1946) ניתן לראות התייחסות נוספת לאב כדמות המכילה את האם בעת שהיא מכילה את הבן. מי שצריך להכיל מישהו אחר זקוק למישהו שיכיל אותו, כפי שהדבר למשל בארגונים שבהם העובדים צריכים להכיל מטופלים, חניכים או תלמידים. בארגונים אלו יש צורך שיהיה מישהו שיכיל את העובדים עצמם. כך גם תפקיד הבעל הוא להכיל את אשתו (במקרה הטוב) כדי שהיא תוכל להכיל את התינוק.

פרויד (1953) ויונג מדברים על תרומת האב לסיוע לבן לצאת מהסימביוזה עם האם בשלב האדיפלי בסביבות גיל 5. נוסף על כך, הם מדגישים את תפקיד האב כמי שעוזר לייצר ולפתח את הסופר-אגו הילד, כלומר את החוקים, הערכים, החינוך, חוש הצדק והמוסר הנקנים מהחוץ, וכן את תפקידו של האב בבניית תחושת הביטחון ובהיותו מודל לחיקוי.

באמצע שנות השבעים והלאה החלו לפרסם בלוס ולמב מחקרים שעסקו ספציפית בתפקידם של האבות בחיי בניהם. אולם גם מחקרים אלו עסקו בעיקר בתפקידם בקרב בניהם בגיל ההתבגרות. הדוגמות שהובאו לעיל הן דוגמות לנוכחות המועטה של דמות האב בספרות הפסיכואנליטית. אף שיש התייחסות לאב בספרות זו, האם נתפסת כמרכזית והאב הוא דמות מסייעת להתפתחות בלבד. רוב המחקרים העוסקים בדמות האב בעשרות השנים האחרונות מתייחסים להיעדר דמות אב עקב שינויים במבנה המשפחה המסורתית ויצירת מבנים שבהם האב נעדר, כגון ריבוי משפחות חד-הוריות עקב ריבוי תופעות גירושין, משפחות חד-מיניות ולידות יחידניות. מסיבה זו נערכו מחקרים הבודקים את המשמעות הרגשית של היעדר האב, אבל תפקיד האב בפני עצמו חסר מאוד.

נוכחותו המועטה של האב בתחומי הרווחה והחינוך

המושגים הטיפוליים המתמייחים לאבות בתחום הרווחה הם "הפונים הזנוחים", "נוכחים נפקדים" או "נוכחים נעדרים". לרוב נעוצה הסיבה לכך בחסרונם של הגברים בתהליכים הטיפוליים של ילדיהם, אף שלא מעט פעמים קורה שהם מהווים חלק משמעותי מהגורם לצורך בטיפול. בדברים אלו אין כוונתי לומר כי גברים אינם שותפים כלל בתהליך, אך אחוזי השתפות שלהם נמוך בהרבה מזה של האימהות. גברים מעטים יפנו מעצמם לטיפול, פעמים רבות הם יביעו התנגדות לטיפול, ולרוב התהליך הטיפולי ימשך עם הילדים ועם האימהות ובלעדי האבות. נשאלת השאלה מהי הסיבה לשכיחות הגבוהה של הימנעות גברים מטיפול או אף ההתנגדות לה? יתרה מזו, מדוע מטפלים רבים יוותרו על הגברים בתהליך הטיפולי?

במערכות החינוך ניתן לראות תופעה דומה. רוב המגיעים לאספות הורים הן האימהות. יש מגמה הולכת וגוברת של מעורבות האבות, אך כמו במעורבותם בטיפול אף כאן אחוז מעורבותם נמוך עדיין יחסית לאימהות. כאשר מורה מתקשר להורים פעמים שהאב עונה ואומר: "חכה אביא לך את האימא, היא מבינה". השאלה היא מדוע הוא אינו בעניינים ומדוע חוסר המעורבות שלו מתקבל בקרב צוותי בית הספר?

ניתן להעלות סברות רבות לחסרונם של גברים במערכות אלו. למשל פעמים רבות שהגברים עוסקים בעבודות שאינן מאפשרות להם פניות במשך היום, וזאת בשכיחות גבוהה יותר מאשר אצל נשים. ניתן גם לומר שיש פה סוג של חלוקת

תפקידים מקובלת בין בני זוג, אך גם לאחר כל ההסברים הטכניים עדיין מנקרת השאלה הבסיסית, אם האב מהווה רק דמות מסייעת אפשרית נוספת או שיש לו תפקיד ייחודי, ועל כן יש מקום לעודד מעורבות יתר שלו. יתרה מזו, ברצוני לבדוק מהו הדבר שלו האב זקוק, שכן פעמים רבות האב מחפש את התפקיד שלו ולפעמים אפילו מייצר אותו.

קשר אב-בן בגיל ההתבגרות

עד שנות השבעים נתפס גיל ההתבגרות כשלב שבו הילד זקוק להתנתק מהוריו ולהעביר את משקל ההשקעה שלו מהמשפחה לחברת בני גילו. תפיסה זו נכונה מבחינות רבות, אך מחקרים שנערכו בעשרות השנים האחרונות מורים על תמונה מורכבת הרבה יותר ברמה הרגשית. בעולמם הפנימי מתבגרים עסוקים הרבה מאוד באופי הקשר שלהם עם הוריהם. המתבגר זקוק לכך שיהיה ביכולתו לשים את טביעות האצבעות שלו על הדמויות המופנמות של הוריו, כלומר על האופן שבו הוא תופס את הדמויות המשמעותיות בחייו מבחינה סובייקטיבית, וכך הם עוברים ארגון מחדש בעולמו הפנימי. התהליך דומה להכנסת מכונית למוסך: באופן דומה המתבגר מכניס את המשפחה למוסך – מפרק, מוחק ומגדיר מחדש כדי שזו תהיה היצירה שלו. על פני השטח תהליך זה יכול להופיע באופנים שונים, אך בעולמו הפנימי של המתבגר יש תהליך עיבוד של הקשר, הדמיון והשוני בינו ובין הוריו. התהליכים הספציפיים עשויים להיות שונים, תלוי באופי הילד, המשפחה, המגדר והתרבות.

ביחס לקשר של בנים מתבגרים עם אביהם כותב וויניקוט (1965): "הילד מסתכן בהרס האב מתוך אמונה ששניהם ישרדו לאחר החורבן, ואף יוכלו להתקרב ולהתחבר בעקבותיו". כלומר בתוך התהליך המכונה "מרד נעורים" יש בעצם הבעת אמון של הילד בהוריו ובעצמו בידיעה שהם מסוגלים לעמוד בזה. הילד נכנס לאזור מסוכן של הרס אביו מאחר שהוא יודע שהוא ואביו מספיק חזקים כדי לעמוד בטלטלה. במקרים שבהם הילד אינו חש ביטחון ביכולת משפחתו לשרוד מרד, למשל ילדים שהתייתמו לפני גיל ההתבגרות או שהוריהם נתפסים בעיניהם כחלשים או כנוקשים מאוד, ואז מחיר המרד יהיה כבד מדי – במקרים אלו לעתים הילד לא יאפשר לעצמו למחוק את הוריו בעולמו הפנימי מתוך חשש שהם לא ישרדו לאחר החורבן ויימחקו לגמרי. במגזר חרדי ניתן לראות לעתים שמאפייני גיל ההתבגרות יופיעו דווקא לאחר הנישואין, לאחר שהם "מסודרים". מכיוון שעד הנישואין מחיר המרד הוא כבד מאוד, לעיתים

יופיעו תופעות של רגרסיות שונות דווקא לאחר הנישואין, דבר המקבל ביטוי בעיקר אצל הגברים. דוגמה נוספת לכך היא דור שני לשואה. ילדים רבים גדלו בתחושת אחריות כלפי ההורים שכביכול סבלו מספיק, ולכן גדלו כילדים-הוריים ולא יכלו לאפשר לעצמם לחפש את המקום האישי שלהם כילדים או למרוד. יש משהו באומץ למרוד הנובע מכך שההורים נתפסים כחזקים דיים לעמוד בטלטלה. תהליך זה של מרד, המתואר לעיל, מתרחש לדברי וויניקוט במרחב הביניים שבין מציאות לדמיון, בין העולם הפנימי לחיצוני. בחוץ זה יכול לקבל ביטוי באופנים שונים, אך עיקר ההתרחשות המתוארת מתרחשת בעולם הפנימי של הילד.

במחקר של ריקי פלח גליל (2004), הנקרא "בעקבות האב האבוד", היא ראינה מתבגרים בנושא הקשר שלהם עם אביהם. ממצאי המחקר עולה כי בניגוד למחשבה שמימת הבנים בגיל ההתבגרות היא ניתוק מההורים, משימת הבנים היא אמנם ניתוק מהסימביוזה עם האם, ועם זאת המתבגר יוצא למסע לגילוי אביו. כלומר הצורך והכמיהה העמוקה של בן מתבגר הם להתקרב לאביו ולהכיר אותו מחדש. נערים עסוקים בסוגיה זו בשלושה מישורים: (א) הרצון להכיר את אביהם כסובייקט ולא כאובייקט; (ב) עד כמה הם דומים לאב או אינם רוצים להידמות אליו; (ג) מהו אופי הקשר ביניהם, עד כמה מדברים או לא וכדומה.

במחקר שערכתי (בלזר, 2006) בנושא "העברה בין דורית ביחסי אבות עם בניהם המתבגרים" עסקתי בזווית הראייה של אבות: מה הם מביאים מהקשר שלהם עם אביהם בזמן שהם היו מתבגרים לקשר שלהם עם בניהם המתבגרים היום? ממצא מעניין היה כי אבות שחזרו באופן מדויק דפוסי התנהגות של אביהם באופן מובהק בכל הממדים שנבדקו. למשל אם אופי האבהות של אביהם היה מאופיין במזג הורי נוח, הם אופיינו באותו ממד; אם אביהם אופיין בשתלטנות, גם הם היו כאלו כאבות, אפילו אם הם שאפו להתנהג אחרת. ממצא מעניין נוסף במחקר היה בנוגע לשביעות הרצון מהאבהות. המאפיין הנבא שביעות רצון גבוהה מהאבהות היה סגנון אבהות המאופיין ברמה גבוהה של מרכזיות הילד. כלומר ככל שהאב היה שותף בפועל, מעורב וראה את הבן כמרכזי בחייו, הוא גם היה יותר שבע רצון מאבהותו. היכולת של האב ליצור דינמיקה אחרת מול בנו מאשר זו שחווה עם אביו קשורה בחיכוך הממשי ובאינטראקציה האקטיבית ביניהם. יש בהיכרות זו תנועה פועלת ליצירה מחודשת ומשותפת בין האב ובנו.

העולה משני המחקרים הנ"ל הוא שגם האב וגם הבן זקוקים מאוד להכיר זה את זה מקרוב. עם זאת המפגש של אב עם בנו המתבגר הוא מפגש טעון מבחינות רבות. שניהם מצויים בפרשת דרכים משמעותית בחייהם: הבן נמצא בגיל ההתבגרות המעצב את גבריותו, והאב לרוב נמצא באזור גיל המעבר ומעצב גם הוא מחדש את גבריותו. ייתכן שהבן מסתכל על אביו ואומר לעצמו: "אני לא רוצה להיות כמוהו", וייתכן שהאב מסתכל על בנו ואומר אותו הדבר, בייחוד אם הוא רואה בבן את עצמו עם כל פגמיו.

נוסף על כך, כל מפגש עם ילדים מהווה סוג של חזרה לאותו גיל, עם הזדמנות לחוות שלב זה מחדש באיזה שהוא אופן. בדרך כלל יהיה קושי גדול יותר להיפגש עם גיל שבו היה להורה קשה בעצמו, כפי שמצטטת כריסטין אולן (1953):

הקושי להיפגש ולהתמודד עם גילאים שונים, יש מי שיוכל להיפגש עם מתבגרים אך יתקשה עם ילדים (אוגוסט אייכהורן), ויש מי שיכול להיפגש עם ילדים אך יתקשה במפגש עם מתבגרים. מסיבות הקושי ניתן לציין את ההבדל הגדול במבנה האגו של שני הדורות (9, B. Bornstein, 1945). מבחינה זו המפגש המחודש מהווה עבור האב סוג של אתגר והזדמנות לעבור חוויה מתקנת דרך ילדו. האב נדרש להחיות את המתבגר שבתוכו, כפי שכותב אהרון פלשמן (2003) במאמרו "כי המוות יפריד":

הוריו של המתבגר של היום פעם היו בעצמם מתבגרים ועמדו על פרשת דרכים מול הוריהם. הם עצרו אי שם בתוך מעבר זה אז. עכשיו כאשר הם עומדים מול בנם המתבגר, הם מרגישים צורך להפשיר שוב את מה שהם הקפידו בתור מתבגרים לפני שנות דור. כדי להשתתף ביצירה מחודשת כהורים למתבגר, עליהם לפגוש שוב את עצמם כמתבגרים מול הוריהם. אנו מבינים הורים של מתבגרים יותר טוב כאשר אנו מכירים בתוכם גם את הפן של מתבגרים לשעבר.

משמעויות פרקטיות למוסדות חינוך ורווחה

כשעבדתי בתור מטפל משפחתי במרכז הורים וילדים של המגזר החרדי, קיימנו סדנאות קבוצתיות של אבות ובנים חרדיים בשילוב פסיכודרמה. אבות אלו פוגשים את בניהם בדרך כלל באופן קוגניטיבי, בלימוד בלבד, ופחות בחוויה. אבות עם גרבינונים וכובעים הורידו בסדנה את החליפות, השתתפו בהצגות ובמשחקים ונהנו מאוד, עד שהיה קשה לנתק אותם מהם. פתאום הם יכלו להיות

קצת ילדים, דבר שאינו פשוט, מאחר שכדי להתחבר לגיל הזה צריך קצת להיות שם ואנשים רבים אינם רוצים לשוב ולחזור לגיל זה, בייחוד כשמדובר בגיל ההתבגרות: "עברנו את זה כבר", הם אומרים לעצמם, ופתאום הילד מחזיר אותם למקום הזה שפעמים רבות מצטייר כלא נעים. היכולת של הורה לחזור לתקופה זו מהווה עבורו הזדמנות ואתגר לחזור לאותו מקום ולתקן משהו. בפגישת סיכום של אחת הסדנאות אמר אחד האבות: "אנחנו מתקדמים מאוד [...] אבל מה עם הנשים שלנו [...] גם הן צריכות משהו".

המסר המרכזי במאמר זה בראש ובראשונה מופנה אל המוסדות, אל מערכת החינוך והרווחה – אסור לוותר על האב! אמנם פעמים רבות הנטייה לוותר עליו נובעת מחוסר שיתוף פעולה שלו, ולא תמיד התעקשות על נוכחותו תעזור, אך פעמים רבות קריאה כזו המכירה בחשיבות תפקידו תגייס אותו להשתתף.

נוסף על עצם הגיוס לתהליך החינוכי או הטיפולי יש צורך לקחת בחשבון קודים גבריים חברתיים. השפה הטיפולית היא בדרך כלל רגשית יותר. יש גברים המסוגלים יותר לדבור על רגשות ויש המורגלים בכך פחות. היכולת של גבר לדבר על רגשותיו, על כאביו ועל חולשותיו אינה דבר מובנה בקודים הגבריים החברתיים. יתרה מזו, קיימת בחברה תחושה שטיפול הוא אנטיזה לגבריות. לכן יש צורך לקחת בחשבון עובדה זו ולאמץ במידה מסוימת גם שפה גברית. נושא זה דורש מחקר רב והרחבה בפני עצמו, אך אציין מספר מאפיינים השייכים לשפה הגברית: היכולת להשתמש גם בשפה קוגניטיבית המכוונת יותר להיגיון ולעבוד על בניית תחושת המסוגלות. כשאבות מרגישים שיש להם מסוגלות או כשיש להם תפקיד, הם נוטלים על עצמם אחריות כיוון שהם מחפשים את התפקיד האבהי שלהם. פעמים רבות מרגישים הצוותים בבתי הספר חסרי אונים מול ילד ומבקשים להביא את הוריו בציפייה שהם יצילו את המצב. אולם לעתים גם ההורים מרגישים חסרי אונים, ומתוך תחושת האשמה הדבר עלול להביא למגננה או להתנגדות מיותרת. לכן צריך לגייס אותם לשיתוף פעולה וליצור חלוקת תפקידים בין כל אנשי הצוות וההורים, כדי שכולם יצאו תחילה ממעגל חוסר האונים.

על בתי הספר לתת משקל רב יותר לאבות ולגייס אותם לתהליכי החינוך של ילדיהם. כשהאב מעורב יותר ניתן לראות מהפכות, בעיקר אצל הבנים. פעמים רבות כל מה שהילד עושה קשור לרצונו שאביו ישים לב אליו, וכשהאב נכנס לתמונה באופן מועיל ניתן לעתים לראות שינויים מהותיים, אך חשוב לכוון אותם להתערבות ולמעורבות מועילה.

בטיפול משפחתי או זוגי למשל לפעמים ההתנגדות של גבר לשתף פעולה נובעת מחשש מהאשמות, כאילו בכך שיגיע לטיפול הוא מודה שיש לו בעיה. לעתים הניסוח משנה את התמונה. כך למשל ניתן לומר לו: "אתה אינך הבעיה. אתה עשוי להיות חלק מהפתרון", או: "הבן שלך או אשתך במצוקה, אתה מכיר אותם הכי טוב, אנחנו זקוקים לך כדי לעזור להם". גבר רוצה לעזור להם, אך לעתים חסר לו האמון במערכת. אם ירגיש שיש לו משהו שהוא יכול לעשות לתועלת משפחתו, התנגדותו תקטן ופעמים רבות יתגייס ברצון.

לעתים יש לקחת בחשבון שהנשים יצטרכו לתת לבעל עזרה כדי להיכנס לתמונה. מאהלר (1975) מדברת על החדירה השנייה של האב. הראשונה היא היוצרת את הלידה הפיזית, והשנייה המאפשרת את המרווח בתוך הסימביוזה אם-תינוק, והיא המאפשרת את "הלידה הפסיכולוגית" של התינוק. חדירה זו של האב לדיאדה אם-תינוק מתמשכת לאורך כל החיים. אבא נהיה אבא כשאשתו נותנת לו להיכנס לסימביוזה אם-תינוק. לא תמיד קל לאישה לוותר על המעמד המוחלט הזה, לוותר על השליטה המוחלטת לכאורה. הדבר דורש הגדרת תפקיד חדש, ולכן לעתים היא תצטרך עזרה בכך.

עניין אחרון הוא הצורך של האב עצמו להכיר בחשיבות התפקיד שלו כאב נוכח. לעתים יצטרך האב עזרה כדי לגייס את האומץ ליצור אינטימיות ולא להישאב לתפקידים המסורתיים של גברים המתמקדים רק במקום המפרנס או המשימתי.

המושג "סמכות הורית", השגור היום מאוד, יכול לתת קונוטציה של ריחוק כמו מפקד בצבא בסגנון קר. באופן אישי אני אוהב יותר את הביטוי "נוכחות הורית", המרחיב את המושג למקום של היכרות אישית. אין ספק שאב הנוכח בחיי הילד אומר לו בנוכחותו – "אתה חשוב, אני לא מוותר עליך". הרוך והחוזק האבהיים יכולים לדור בכפיפה אחת. העובדה שהילד זקוק לקרבה אינה סותרת את המקום החזק, הברור והמעמיד מחויבויות יחד עם הנוכחות הכוללת היכרות אישית שבהן מבטא האב דאגה ואכפתיות.

ביבליוגרפיה

- בלזר מ' (2006). העברה בין דורית ביחסי אבות עם בניהם המתבגרים. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים
- ויניקוט, ד"ו (1998). משחק ומציאות (י' מילוא, מתרגם). תל אביב. (החיבור המקורי פורסם ב-1971)
- פלח-גליל, ר' (1994). שינויים בתפיסות מתבגרים את יחס ההורים כלפיהם ופגיעותם לדיכאון. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים
- פלח-גליל, ר' (2004). בעקבות האב האבוד – בנים מתבגרים מגלים מחדש את אביהם. עבודת דוקטורט, האוניברסיטה, העברית ירושלים
- פלשמן, א' (2003). סיכון אישי וסיכון משפחתי במשפחה המתבגרת: "כי המוות יפריד". בתוך ס' שניידר וח' דויטש (עורכים), נטילת סיכונים בגיל ההתבגרות. (עמ' 40–58). ירושלים. (עריכה מחודשת לחוברת שיצאה ב-1994)
- קינדלון, ד' ותומפסון, מ' (2001). לגדל בן – חייהם הרגשיים של בנים (ג' פריבס נבות, מתרגמת). אור יהודה. (החיבור המקורי פורסם ב-1999)
- Blos, P. (1962). *On adolescence: A psychoanalytic interpretation*. New York
- Blos, P. (1967). The second Individuation process of adolescence. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 22, 162–186.
- Blos, P. (1985). *Son and Father*. New York
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss, vol 1: Attachment*. London
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss, vol. 2: Separation: Anxiety and anger*. London
- Freud, A. (1958). *The ego and the mechanisms of defense*. New York
- Freud, S. (1925). *Negation*. *Standard Edition*, 19, 235–239
- Freud, S. (1933). *New introductory lectures on psychoanalysis*. *Standard Edition*, 22. 1964
- Freud, S. (1953). *A general introduction to psychoanalysis*. New York
- Klein, M. (1946). *The psychoanalysis of children*. London
- Lamb, M. E. (1975). Fathers: Forgotten contributors to child development *Human Development*, 18, 245–266

- Lamb, M. E. (1981). Paternal effects on child development: An integrative overview. In M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* (2nd ed.), (pp. 1–70). New York
- Lamb, M. E. (1987). *The fathers Role: Cross- cultural Perspectives*.
NY
- Lamb, M. E. (1997). Fathers and child development: An introductory overview. In M. E. Lamb (Ed.) *The role of the father in child development* (3rd ed.), (pp. 1–18). NY
- Lamb, M. E. & Oppenheim, D. (1989). Fatherhood and father-child relationship: Five years of research In S. H. Cath, A. Gurwitt, and L. Gunsberg (Eds.), *Fathers and their families*, Hillsdale, NJ
- Mahler, M. S., Pine, F., & Bergman, A. (1975). *The Psychological birth of the human Infant*, New York
- Olden, C. (1953). Adult Empathy with Children. *Psychoanalytic Study of the Child*, 8, 111–126
- Winnicott, D. W. (1965). *The maturational process and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*, New York
- Winnicott, D. W. (1971). *Playing and Reality*. London